

УДК 94 (477)

Василь Погорецький

ПЕТРО МОГИЛА У НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розкрито місце і роль П. Могили (1596–1647) у національно-духовному житті України, з'ясовано історіографічні проблеми його творчості, висвітлюється основний зміст могилознавчих досліджень.

Ключові слова: Петро Могила, Україна, державність, Українська Православна Церква, національно-культурний рух, релігійна діяльність, джерельна база, історіографія, могилознавство.

Новонароджена в 1991 р. Українська держава в значній мірі завдячує своїм незалежним існуванням політичним і релігійним діячам, які вибудували і вимолити ідеологічну структуру соборності української нації. Та дуже скоро, уже на самому початку ХХІ ст., з'явилася небезпека втрати української самоідентичності через неправдомовство, взаємопоборювання і гріховний егоїзм. “Уста ваші брехню промовляють, язик шепоче зраду” (Іс. 59, 3) [1, с. 903] – ось початок віковичної і української проблеми державотворення. Україна знову опинилася на роздоріжжі не маючи інтелектуальної сили продовжити свій самостійницький шлях [2, с. 155]. Настала гостра потреба у правдомовних і рішучих лідерах нації.

Розбудова незалежної Української держави ставить одним із нагальних завдань вивчення національно-політичної спадщини нашого народу, життєвого і творчого шляху визначних діячів, які були організаторами й безпосередніми учасниками творення вітчизняної науки й культури, діяльність яких з політичних міркувань у роки панування тоталітарної системи на теренах України замовчувалася або фальшувалася, а подекуди взагалі була вилучена із наукового та суспільно-політичного обігу.

До такого кола діячів належить Київський митрополит Петро Могила, який в першій половині ХVII ст. своєю самовідданою працею розбудив усю Україну із інтелектуального сну, а Київ перетворив на центр європейської освіченості і християнської культури [3, с. 74–75]. Його богослов'я піднесло українську столицю на найвищий рівень теологічних центрів християнського світу [4, с. 90]. Нечисленні науковці шукали пояснення цьому могилянському феномену і так поступово нагромаджувався потенціал вивчення історії життя і діяльності цієї непересічної особистості, що присвятила себе служінню поневоленому народові, ім'я якого символізує відродження української нації. Багатогранна постать П. Могили, як людини, котра позначала своїм ім'ям цілу добу в українській історії, дала першу вищу школу в Україні, систематизоване богослів'я, релігійне і політичне примирення, привертала й привертає увагу багатьох істориків, як вітчизняних так і зарубіжних, які шукали й шукають пояснення непримиренної релігійної і політичної ворожнечі, що переросла у війну поляків з козаками [5, с. 37]. На що звертає особливу увагу Літопис канцеляриста війська Запорозького Самійла Величка. Усе залежало від мети й доступності джерел, актуальності і новизни підходів дослідників.

Петро Могила у першу чергу був визначним діячем у релігійній царині, але ґрунтовні гуманітарно-духовні знання, багатоаспектна громадсько-культурна й організаційна робота дали йому можливість стати знаним українським діячем своєї доби. Україна, а з нею все громадянство в ній виховане, жило спадщиною Могили, його духом “на славу і заступлення

правовірним, на посрамленіє нечистивим і оступником православнія віри, на безконечное мученіє їх” [6, 225], – як стверджує Острозький літописець.

Час, у якому жив і працював П. Могила, був часом переломного історичного повороту в долі українського народу, зв’язаного з національно-культурницьким рухом і підготовкою духовних підвалин для соціальних та освітньо-просвітницьких реформ. В Україні, на думку автора, відбувалася зміна узвичаєного ритму духовного буття, що зовні виявлялося у оновленні національної школи та Церкви, поступі друкарської справи, появи нових форм мистецтва і способів мислення. Все це вело до перетворення церковного життя на об’єкт суспільно-політичної ваги, підштовхувало традиційну та уніатську конфесії до реформування. В той же час, як свідчить Літопис Самовидця [7], давалася взнаки відсутність релігійної і національної єдності, через що суспільство зазнавало нестерпних утисків і кривди.

Перші відомості про Петра Могилу і тогочасну релігійно-політичну ситуацію знаходимо у його чисельних творах [8–26]. Особливо в останній своїй праці, “Духовному заповіті”, митрополит Петро стверджує кредо свого віровизнання, робить підсумок своєї творчості та дає архіпастирські настанови для всієї православної пастви і Київської колегії, заповідаючи їм весь свій масток.

Значно ширша джерельна база і конкретніший фактичний матеріал зібрані у працях сучасників П. Могили, відомих релігійних діячів XVII ст., які подали перші біографічні та історіографічні дані про нього. Серед них на чільному місці знаходиться сполонізований православний шляхтич Яким Єрлич [27], та вихованці Київської колегії, церковні письменники Іоанікій Галятовський [28] і Лазар Баранович [29–31]. Матеріали, які вони представили, висвітлювали в основному історію міжконфесійної боротьби та активну роль в ній Петра Могили в обороні православ’я. Авторів цікавив здебільшого показ безпосередньої участі П. Могили у справах Церкви, при цьому, якщо Яким Єрлич особливо намагався розкрити його жорстокість, то Іоанікій Галятовський і Лазар Баранович виступили в обороні правочинності Київського митрополита Петра Могили.

Водночас західні бібліографи представляли П. Могилу, як палкого прихильника Католицької Церкви. Зокрема уніатський єпископ Яків Суша намагався доказати у своїй праці [32], що Київський митрополит Петро Могила перед смертю висповідався перед латинським священиком. В ті часи це означало приєднання Могили до Католицької Церкви. Хоч таке сміливе і майже неможливе свідчення Я. Суші нічим не було підтверджено, більшість католицьких дослідників сприймали його як незаперечний аргумент. Серед них визначається своїм твором єзуїт Теофіл Рутка [33] і особливо бенедиктинець А. Гепен, який у своїй праці [34] йде ще далше, стверджуючи про докори сумління, які нібито мав П. Могила і “часто кликав латинських священиків щоб висповідатися” [34 с. 381].

Ці необґрунтовані твердження католицьких письменників спростовує сам митрополит Петро Могила у своєму останньому і предсмертному творі: “По-перше, в святій Вірі, в котрій народився, виховався і з волі й ласки Божої достоїнство митрополитанське недостойний на собі маю, в ній же хочу, вік свій закінчивши, стати перед Маєстат Господа мого. По-друге, коли тільки дозволив мені Господь Бог з ласки своєї святої і з ласки його Королівської Милости Пана мого Милостивого бути пастирем у столиці Митрополії Київської, а перед тим іще Святої Лаври Печерської Архимандритом, у той час бачачи занепад у народі Руськім побожної релігійности не від чого іншого, як від того, що жодної освіти й наук не одержував, тому приречення моє зложив перед Господом Богом моїм...” [26, с. 291].

Французькі дослідники А. Мальві та М. Віллер у своїй праці [35] доречно акцентують посилену увагу на західноєвропейському методі “Православного ісповідання віри” П. Могили, в якому толерантно і фахово висвітлюються суперечливі питання про чистилище, Непорочне зачаття та ін. У підсумку вони підкреслюють вагомий вклад митрополита Петра у розвиток східного догматичного богослів’я на Україні. Їхнє дослідження про Петра Могилу по сьогодні являється одним з кращих серед не чисельних наукових праць могилянської тематики.

Українські дослідники життя і діяльності П. Могили внесли свій посильний слід у розкритті його творчого феномену. Серед них своєю неординарністю виділяється Б. Курилас [36], який аналізуючи творчість Київського митрополита, порівнює його вагомі заслуги перед Церквою і Україною з Львівським митрополитом Андрієм Шептицьким. В їхніх чисельних працях виразно проглядаються новаторські ідеї єдності всіх церковних деномінацій на Україні.

Засновник УАПЦ і національного відродження України в період від 1917 по 1938 роки митрополит Василь Липківський присвячує П. Могили свою історичну промову “Спогад митрополита Петра Могили” [37], в якій наголошує, що “в особі митрополита Петра Могили Українська Церква має великого Отця і Учителя всієї православної церкви і великого свого керівника і визвольника, що підніс Українську Православну Церкву від тяжкого занепаду і зневаги на високий ступінь життя і освіти, до якого вона не досягала ні до нього, ні після нього” [37,4]. В. Липківський завершує своє працю актуальною тезою: “Приклад Петра Могили навчає нас далі – непохитно стоячи на ґрунті православної віри сміливо користуватись для життя й піднесення всіма кращими здобутками людства, навіть своїх ворогів, щоб їхньою зброею їх же перемагати” [37, 7].

Один з найкращих знавців історії Української Православної Церкви митрополит Іларіон (Іван Огнієнко) дає високу оцінку діяльності П. Могили у багатьох своїх творах. Зокрема у своїй праці “Українська церква за час Руїни: 1657-1687” [38], Іван Огнієнко наголошує на тому, що Петро Могила не тільки дбав про церковні мури, але і вміло піклувався про чистоту православної віри. Він зокрема пише: “Другу релігійну революцію проти уніатів у Києві й на Київщині зробив славний митрополит Петро Могила ... людина сильно багата та освічена ... мав у Польщі великі впливи, які й почав використовувати в обороні православ'я проти унії” [38, с. 197].

А в історично-релігійній монографії “Дохристиянські вірування українського народу” [39], митрополит Іларіон зазначає: “Требник Київського Митрополита Петра Могили 1646-го року, що сильно наблизився до потреб народу та до його стародавніх вірувань, відіграв у цьому велику роль і поглибив Християнізацію нашого народу” [39, с. 334].

Значне місце в історіографії історії життя і діяльності Петра Могили належить російським дослідникам. Серед них потрібно відзначити професора Київського університету та Київської духовної академії С.Т. Голуб'єва. Його дослідження життєвого шляху і плідної творчості Київського митрополита Петра Могили [40-42] побудовані в основному на архівних матеріалах. Це дозволило історика по-новому висвітлити багатогранну діяльність П. Могили і глибше розкрити його вагомий вплив на усю могилянську епоху. Уже в передмові до своєї основної, але не закінченої монументальної монографії “Петр Могила и его сподвижники”, С. Голуб'єв писав: “Привернення і зміцнення багатьох, порушених введенням унії, прав західноруської церкви, заснування в Києві вищої школи, відновлення з руїн старовинних київських храмів, вікових пам'яток народних святинь, виправлення богослужбових книг, приведення до порядку церковної обрядовості, видання славетного “Требника”, опрацювання не менш славнозвісного катехизиса, – всі ці і багато інших визначних подій в історії західноруської церкви або цілком, або переважно належать Могилянській добі, роблячи ім'я Петра Могили завжди пам'ятним для всякого, хто розуміє важливість і значення віри й освіти в розвитку й охороні народного життя” [43, с. VI]. Слід також відзначити, що позитивні погляди С. Голуб'єва на суспільно-релігійну діяльність Могили, лягли в основу багатьох правдивих уявлень про Митрополита.

Певною мірою причетний до вивчення могилянської епохи професор Н.Д. Тальберг. Як підсумок своєї великої монографії [44], він відводить митрополиту Петру Могили ключову позицію, називаючи його “захисником православ'я” [44, с. 505], який “надав Церкві великі послуги” [44, с. 506].

Особливе місце в історіографії досліджень діяльності Київського митрополита Петра займає фундаментальна праця засновника і професора Свято-Сергієвського православного богословського інституту в Парижі А.В. Карташева в 2-х томах [45]. В своїй монографії він

підкреслює винятковість особи П. Могили, що в повній мірі зреалізував себе для ревного служіння православної вірі. Церковний історик пише: “Вступ Петра Могили на ієрархічну дорогу проходив в атмосфері пошуків православною руською аристократією шляхів до ослаблення напруженості релігійної війни і до досягнення легалізації все ще не визнаної православної ієрархії. Фігура лояльного для Польщі аристократа і навіть неруського по крові Петра Могили полегшувала можливість компромісної угоди православної шляхти з урядом” [45, с. 350].

Більшість названих авторів наголошують на релігійній діяльності Київського митрополита Петра Могили, підкреслюючи його негативне ставлення до унії і католицизму та вихваляють його боротьбу за чистоту православ'я. Проте ряд церковних вчителів та науковців дотримуються протилежної думки. Зокрема відомий богослов Олександр Шмеман в своїй праці [46] пише про П. Могилу, що “це був переконаний західник, західник по уподобаннях і звичках” [36, с. 353]. А доктор богословський наук Ілля Попов у своїй фундаментальній роботі [47] акцентує увагу на латинських аспектах у творчості П. Могили. Він підкреслює: “Окремі римські догмати – наприклад, вчення про папський примат – відкидаються, але загальний стиль залишається римським” [47, с. 299].

Свій вагомий внесок у дослідження могилознавства зробила українська історіографія [48–50], яка дуже позитивно оцінює діяльність митрополита Петра Могили. Об'єктом українських істориків і науковців було вивчення його всестороннього служіння українському народові.

До окремих питань у творчості П. Могили звертались церковні історики І. Нагаєвський [51], А. Великий [52], І. Хома [53]. Особливу увагу привертають дослідження А. Жуковського [54] та Р. Василіва [55] в яких розглядається найактуальніше питання і в сьогоденні – це тема екуменізму.

У цілому, варто підсумувати, що для більшості дослідників життєвого і творчого шляху Петра Могили, праці яких вийшли в другій половині XIX – на початку XX ст., характерні відсутністю критичного аналізу матеріалу. Більшість авторів не зуміла уникнути впливу церковної ідеології, зводячи роль Митрополита лише до осередку освіти і реформи в середині Православної Церкви. Не варто також забувати, що низка явищ суспільно-політичного характеру XVII ст., які відбувалися під гаслами релігійної боротьби, в основі мали змагання за соціальне і національне визволення поневоленої духовно і політично багатостраждальної України. “В “Правильнику” ... для учнів Могилянської академії значиться, що майбутні члени правлячої, світської й духовної касті України мають ... мати шляхетну, мужню й відважну вдачу. Інакше не принесуть вони “ніякої користі ні церкві, ні отчизні” [56, с. 321].

Зазначимо, що наукові дослідження церковного життя і державності на Україні видатними діячами свого часу, також містили певні матеріали про діяльність Київського митрополита Петра Могили [57–65]. Це цілком природно, адже дослідуючи будь-яку галузь суспільного життя України XVII ст., не можна обійти увагою відродження Української Православної Церкви і процвітання Києво-Могилянської колегії.

Серед наукових статей звернемо увагу на публікацію Л. Алексієвця в “Наукових записках Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка” за 2008 рік про роль Петра Могили в духовній історії України [66]; В. Ореховського в цьому ж науковому збірнику за 2007 рік про роль П. Могили у реформуванні Православної Церкви [67]; Ю. Кочубея в науково-релігійному часописі “Патріярхат за єдність Церкви й народу” за 1997 рік про життєвий і творчий шлях митрополита Петра Могили [68]. Привертають увагу статті З. Хижняк [69], Н. Верещагіної [70], В. Нічик [71], Ю. Мицика [72], О. Сарапіна [73], В. Великого [74], А. Великого [75].

В контексті питання, яке ми розглядаємо, привертають особливу увагу статті про Київського митрополита Петра Могилу і тогочасну релігійно-політичну ситуацію [76–80], в яких йому дається дуже високе визнання духовного вождя України XVII-го ст. Різні автори, опираючись на маловідомі факти, наголошують на актуальності рішучого могилянського духу для українських духовних і державних керманів XXI століття.

Історія Православної Церкви в Україні і зокрема митрополита Петра Могили продовжували цікавити і зарубіжних дослідників, їх поодинокі праці [81–87] попри загальні характеристики особи П. Могили, висвітлюють соціальну структуру розвитку українського суспільства та його культурну діяльність. Їх дослідження мають також велике значення і в питанні позитивної характеристики функціонування Києво-Могилянської колегії.

Першим вітчизняним узагальнюючим дослідженням з історії Києво-Могилянської Академії і її засновника Петра Могили стала монографія Зої Хижняк [88]. Праця, що витримала багаторазове видання – 1970, 1981 (до 1500-річчя Києва), 1988 (у перекладі російською мовою), 2003 (у співавторстві з В. К. Маньківським), 2005 рр. (коротке видання) [88–92], побудована на основі архівних матеріалів та досліджень уже згаданих авторів. У праці З. Хижняк зосередила увагу на питаннях виникнення і становлення Академії, її внеску в зміцнення зв'язків України з сусідніми слов'янськими країнами. Значне місце в своїй монографії Зоя Хижняк приділяє видатному церковному, освітньому і політичному діячеві, засновнику і фундатору КМА митрополиту Київському, Галицькому і всієї Русі Петру Могили.

У радянські часи історіографія моголознавства поповнилася історичними розвідками, публікаціями, літературно-історичними творами. В 1972 році у видавництві “Радянський письменник” виходить історичний роман Константина Басенка [93], в якому автор робить спробу висвітлити маловідомі історичні процеси початку XVII-го ст., що передували визвольній боротьбі українського народу 1648 р. Центральною і об'єднуючою фігурою повсталого народу постає Петро Могила.

Одним з перших творів радянської доби, що позитивно оцінив роль Православної Церкви в духовній історії України, був роман-хроніка Георгія Книша [94], що вийшов у львівському видавництві “Каменяр” 1989 року. Автор присвячує свою роботу батькові митрофорному протоієрею Арсенію Гнатовичу. У праці відтворюються картини гострої боротьби на Україні в першій половині XVII ст., опір католицькій експансії на східно-слов'янській землі, пов'язаного з іменами видатного просвітителя Л. Зизанія, гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного та Київського митрополита Петра Могили.

Існуючі ідеологічні стереотипи і вимоги радянських часів наклали свій відбиток на дослідженнях тогочасних авторів. Не з усіма трактуваннями окремих дослідників моголознавства сьогодні можна погодитись, а окремі теми внутрішньоцерковного життя П. Могили взагалі мало висвітлювались, а той перекручувалися, або зовсім опускалися.

На початку 90-х рр., із здобуттям Україною незалежності, особливо із відродженням у 1991 р. університету “Києво-Могилянська академія”, інтерес до Київського митрополита Петра Могили посилювався. Чимало сторінок періодики рясніли інформацією і про його дітище КМА [95–100]. Водночас з'явилися нові статті та дослідження, присвячені окремим аспектам діяльності П. Могили [101–103]. Ця хвиля публікацій мала здебільшого як популярний характер, так і науково-пізнавальний, була розрахована на широке коло читачів.

У цей сприятливий час становлення української державної самостійності серед керівництва Української Православної Церкви піднімається питання про причислення Петра Могили до лику святих. Зважаючи на його велику подвижницьку і просвітительську діяльність, Священний Синод в 1996 році прийняв постанову про канонізацію митрополита Петра. З цієї небуденної нагоди було укладено його життєпис [104–106] на прославу його жертвовного служіння Господу Богу і боголюбивому українському народові.

Православні дослідники у своїх працях [107–110] на загал прихильно наставлені до особи П. Могили, однак представляють його як ворога католицизму та унії. Такий погляд є поверховий і не відповідає дійсності, адже він був екуменічно налаштований, що в XVII ст. було надзвичайно цінним і актуальним для суспільно-релігійного спокою як в самій Україні, так і між її сусідами.

Більшість греко-католицьких авторів [111–117] високо оцінюють церковну і світську діяльність Петра Могили. Вони найбільше висвітлюють еклезіологічний та екуменічний напрямок праці Київського і Галицького митрополита Петра, представляючи його як промотора втілення в життя ідеї Київського патріархату.

Аналогічно до греко-католицьких дослідників також і римо-католицькі релігійні письменники і науковці у своїх творах [118–120] наголошують на необхідності глибокого вивчення науки про Церкву Христову. Адже несприйняття фундаментальної засади П. Могили про те, що Церква – це перш за все Божа інституція, породжувало масштабну конфліктність і протистояння між християнами різних конфесій.

Окремі аспекти життя і діяльності Петра Могили розглядали сучасні українські науковці Я. Стратій [121], С. Сенік [122], Л. Алексієвець [123–125], О. Борисова [126], Г. Грай [127], та ін. Добрим результатом продовження вивчення творчої діяльності Київського митрополита Петра стала праця В. Нічик [128]. Відомості про П. Могили знаходимо також у загальних працях та історичних джерелах з історії і культури України, в богословській літературі та інших матеріалах, бо, як уже було зазначено власне всі дослідники тієї чи іншої галузі науки, освіти, релігії чи мистецтва зверталися до багатой спадщини Петра Могили, з діяльністю якого був нерозривно пов'язаний розвиток українського богослов'я, культури та історії.

Із останніх українських досліджень з даної тематики є монографія автора цієї праці [129]. Хронологічно вона охоплює 1596–1647 рр., період земного життя Петра Могили. Дослідження побудовано на документальних матеріалах і гармонійно висвітлює церковну і світську діяльність П. Могили, який вніс вагомий внесок у розвиток української духовної культури. У монографії розглянуто процес його формування як особистості, богослова, церковного та громадського діяча. Встановлено належне місце Київського і Галицького митрополита Петра Могили в історії України.

Як бачимо, життєвий шлях і плідна творчість П. Могили продовжують становити живий інтерес для дослідників. Однак проведений історіографічний аналіз наукової літератури свідчить, що проблема, яку ми досліджуємо, не знайшла окремого, широкого, ґрунтовного і спеціального висвітлення в українській історичній науці. В усіх попередніх публікаціях основна увага була приділена показу Петра Могили як церковного і освітнього діяча. Більшість з них має загальний, науково-популярний характер, з властивою вузькістю джерельної бази, недостатнім використанням документальних матеріалів. Проблема ролі і місця П. Могили у національно-духовному житті України, його суспільно-політичне життя і вплив на патріотичне піднесення поневоленого українського народу ще й досі не стала предметом дослідження. Щоправда, у розв'язанні поставлених питань брав участь і автор даного дослідження, праці якого з'явилися у 2009 р. [130–132] поряд з іншими роботами даної тематики. Наукова актуальність та недостатнє вивчення даної проблеми диктують необхідність її дальшого спеціального дослідження. Багатогранна національно-духовна діяльність Петра Могили заслуговує особливої уваги, детального і всебічного аналізу для створення цільної історичної праці, особливо важливо це зробити у сучасних умовах національно-державної розбудови незалежної України.

Необхідність історичного дослідження комплексу проблем впливу П. Могили на суспільно-політичне життя України XVII ст. висуває завдання пошуку й вивчення відповідної джерельної бази, по-новому подивитись на життєдіяльність Київського і Галицького митрополита Петра Могили в контексті національно-духовного життя України. Адже тривалий історичний період інформацію про нього через відсутність необхідної джерельної бази й умови радянської доби практично не збирала і не узагальнювали. Лише після здобуття Україною незалежності суспільство усвідомило нагальну потребу вивчення історичного минулого, особливо релігійного напрямку. Великий інтерес зріс до визначних церковних діячів, серед них на чільному місці – Петро Могила. Після відкриття Києво-Могилянської академії в 1991 р., появляються окремі статті присвячені її засновнику. Значно побільшало публікацій в 1996 р. з нагоди 400-річчя з дня народження П. Могили. Проте й донині повна, об'єктивна та різнобічна інформація про його історичне значення в громадсько-політичному житті українців у XVII ст. ще недостатньо відома широким верствам населення, не стала основою багатоаспектного осмислення ролі Петра Могили у розвитку української нації.

Безпосередньо джерельною базою дослідження є сукупність документів і матеріалів державних архівів України. Основна маса матеріалів та документів про національно-релігійну діяльність П. Могили та його причетність до історії створення і розвитку Київської колегії зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву (ЦДА) України у м. Києві. Були використані такі фонди ЦДА України: Київської духовної консисторії (ф. 127), Київської губернської канцелярії (ф. 59), Київської академії (ф. 1711). Значні обсяги надзвичайно цінного конкретного історичного матеріалу містяться у фондах наукової бібліотеки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”.

Важливе місце займають документи і матеріали, що зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, зокрема, у фондах 305 (Колекція рукописів Київської духовної семінарії), 312 (Колекція рукописів Києва – Софійського собору), 160 (Колекція рукописів Київської духовної академії).

Особливе місце для написання даного дослідження займають опубліковані матеріали із “Актов, относящихся к истории ЮЗР” [133], “Актов Московского государства” [134], “Памятников, изданных Киевской комиссией для разбора древних актов” [135], “Архива Юго-Западной Росии” [136]. Це переважно документи, що характеризують становище українського народу та Православної Церкви в часи Київського і Галицького митрополита Петра Могили, його роль в національно-духовному житті України.

У своїй праці автор спирався також а на неопубліковані джерела з Російської Національної бібліотеки і Бібліотеки Російської Академії наук в Санкт-Петербурзі, архіву Петербурзького відділення Інституту російської історії, Варшавського Головного архіву давніх актів, Бібліотеки Академії наук України у Києві, Наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка у Львові.

У процесі дослідження були використані праці загального характеру та видання, що висвітлюють період історії України кінця XVI ст. – першої половини XVII ст. Це – роботи Михайла Максимовича, Миколи Аркаса, Ореста Субтельного, Наталії Яковенко, Михайла Слабошпицького, Дениса Журавльова, Наталії Білоус та ін. [137–143].

Таким чином, для висвітлення даної теми автор використав різні матеріали: архівні та опубліковані джерела, праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, богословські твори самого П. Могили, життєпис його сучасників і новітніх авторів, періодичні й довідкові видання з історії Української Православної Церкви, а також загальні праці з історії України, сусідніх держав, пов’язані з архіпастирською та суспільною діяльністю митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Петра. Наявна база джерел та історіографічні матеріали дозволяють досить ґрунтовно підійти до вивчення питання ролі Петра Могили у національно-духовному житті України.

Список використаних джерел

1. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту*. – Видавництво Отців Василіян “Місіонер”, 2007. – 1125 – 350 с. 2. *Погорецький В.А.* На роздоріжжі трьох доріг // Золота пектораль. Літературно-мистецький та громадсько-публіцистичний журнал Південно-Західного Поділля і Тернопільської обласної організації Національної спілки письменників України (НСПУ). – Чортків, 2008. – 3–4 (4–5). – С. 154–155. 3. *Київ в історії філософії України* / В. С. Горський, Я. М. Стратій, А. Г. Тихолаз, М. Л. Ткачук. – К.: Вид. дім “КМ Academia”; ТОВ Університетське видавництво “Пульсари”, 2000. – 264 с. 4. *Образ Христа в українській культурі*. – Видання 2-ге / В. С. Горський, Ю.І. Сватко, О.Б. Киричок та ін. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2003. – 200 с. 5. *Величко С.В.* Літопис. – Т. I. / Пер. З книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с. 6. *Галицько-Волинський літопис*. – Львів “Червона калина”, 1994. – 525 с. 7. *Літопис Самовидця*. – Видавництво “Наукова думка”. – К.: 1971. – 208 с. 8. *Аполлеія* Апології, книжки діалектом руским написаной... вкортце а правдиве зсумуваная през стан духовный восточного православия. – К.: 1628. 9. *Литурґаріон*, си єсть служебник от литургий св. Василія... Благословеніем преподобньшого господина и отца кир Петра Могили. – К.: 1629. 10. *Намоканон*, си єсть законоправилик. – К.: 1629. 11. *Имнологія*, си єсть пьснословие. – К.: 1630. 12. *Триодіон*, си єсть трипьсьнец великой пятьдесятницы. – К.: 1631. 13. *Евхарістеріон*, албо влячность. – К.: 1632. 14. *Петро* Могила. Крест Христа спасителя и каждого чоловька. – К.: 1632. 15. *Еефонія* веселобрмьяча. – К.: 1633. 16. *Петро Могила*. Анфологія, сирьх молитвы и почения душеполезная. – К.: 1636. 17. *Литурґаріон*, си єсть служебник. – К.: 1639. 18. *Триодіон*, си єсть трипьсьнец. – К.: 1640. 19. *Літос*, Albo kamień z nauwy cerkiew prawoslawnej ruskiej na skrúsenie falezcznoziemly Penspectiwu ... – К.: 1644. – 4+425 с. 20. *Сьбрание* короткой науки о артикулах вьры православного – фолической христіанской ... Первьй языком полским, а тепер діалектом руским з друку вьданое. – К.: 1645. 21. *Евхологіон*, албо молитвослов, или требник. – К.: 1646. – 1673 с. 22. *Confession Orthodoxe*. – Amsterdam, 1667 (грецький текст). 23. *Православное исповедание* Кафолической и апостольской Церкви восточной. – М.: 1900. 24. *Катехизис* Петра Могили / Упорядкування проф. А. Жуковського, переклад В. Шевчука. – К.: Воскресіння, 1996. – 288 с. 25. *Київські чуда* / Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. – К.: Мистецтво, 1997. – С. 257–275. 26. *Заповіт* Митрополита Петра Могили / Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. К.: Мистецтво, 1997. – С. 291–298. 27. *Latopisiec*, albo chroniczka Joachima Jerlicza. – Warczawa, 1853. 28. *Іоанкіій Галятоський*. Ключ

481 – 482 с. – К.: Тип. Печерської Лаври, 1659. – 256 с. 29. *Лазар Баранович*. Меч духовний. – К.: Тип. Печерської Лаври, 1666. – 481 с. 30. *Лазар Баранович*. Lutnia Apollonowa. К.: 1671. 31. *Лазар Баранович*. Труби словес провідних. – К.: Тип Печерської Лаври, 1674. – 417 с. 32. *Jacobus Susza*. Saulus et Paulus. – Romae, 1666. 33. *Th. Rutka*. Goljat swoim mieczem pora żony. – Lublin, 1689. 34. *Dom Alphonse Guépin*. Un apôtre de l'Union des Eglises au XVII-e s. St. Josaphat et l'Egrégé-slave en Russie. – Paris, 1897–1898. 35. *A. Malvy et M. Viller*. La Confession Orthodoxe de Pierre Moghila. – Paris, 1927. – P. XIV–XV. 36. *Курилас Б.* Митрополит Петро Могила / Логос, т. XIII, кн. 2. – Йорктон, 1962. – 104 с. 37. *Митрополит Василь Липківський*. Слово Христове до Українського Народу. Проповіді на неділі й свята. – К.: Пам'ятки України, 1991. – 100 с. 38. *Іван Огієнко* (митрополит Іларіон). Українська церква за часи Руїни: 1657–1687 / Упоряд., авт. передмови М.С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2006. – 468 с. 39. *Іларіон*, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. – К.: АТ “Обереги”, 1991. – 424 с. 40. *Голубев С. Т.* Древние и новые сказания о начале Киевской Академии. – К.: Тип Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. – 35 с. 41. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2-х т. – Т.1. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 559 с.; Т.2. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1898. – 498 с. 42. *Голубев С. Т.* Киево-Могилянская коллегия при жизни своего fundатора, Киевского митрополита Петра Могила. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 23 с. 43. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2-х т. – Т. 1. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 559 с. 44. *Тальберг Н. Д.* История Русской Церкви. – К.: Общество любителей православной литературы. Издательство имени святителя Льва, папы Римского, 2007. – 924 с. 45. *Карташев А. В.* Очерки по истории Русской Церкви. Т. II. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2009. – 688 с. 46. *Шлеман А.* Исторический путь Православия. – М.: Православный паломник, 2003. – 368 с. 47. Священник Ілья (Попов). Православие святых и инквизиторов. – М.: Община Православной Церкви Божией Матери Державна г. Москвы, 2003. – 592 с. 48. *Климов В., Колодний А., Жуковський А. та ін.* Феномен Петра Могили (Біографія. Діяльність. Позиція). – К.: Дніпро, 1996. – 270 с. 49. *Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1990. – 383 с. 50. *Колодний А., Нічик В., Климов В. та ін.* П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч. – К.: Дніпро, 1997. – 216 с. 51. *Нагаєвський І.* Об'єднання Церкви й ідея Патріархату в Києві. – Торонто: Українське видавництво “Добра книжка”, 1961. – 96 с. 52. *Великий А. Г.* З літопису християнської України / 2-ге вид. – Львів: Місіонер, 2000. – 288 с. 53. *Хома І.* Ідея спільного синоду 1629 р. – Рим, 1976. – 51 с. 54. *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. – К.: Мистецтво, 1997. – 304 с. 55. *Василів Р.* Концепція Церкви у Київського митрополита Петра Могили. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 348 с. 56. *Донцов Д.* Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини. – К.: МАУП, 2005. – 568 с. 57. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: В 3-х т. – Т.1 / Пер. з рос. І. Сварника; Упоряд. іл. О.М. Апанович; Худож. В.М.Дозорець. – Львів: Світ, 1990. – 319 с. 58. *Кучерук О. С.* “Хронічка мала ...”. Художньо-історичне видання. – К.: Темпора, 2005. – 132 с. 59. *Шербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2006. – 300 с. 60. *Ореховський В.О.* Держава та Церква в європейському просторі (I-XVIII століття). – Чернівці: Прут, 2008. – 224 с. 61. *Історія української культури / За загаль. ред. І. Крип'якевича*. – 4-те вид., стереотип. – К.: Льбідь, 2002. – 656 с. 62. *Назарчук В.К.* Україна духовна: Кн. для читання з християн. етики. – К.: Томіріс – Н, 2006. – 317 с. 63. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. З останніх десятиліть XIX в. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 2008. – 464 с. 64. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с. 65. *Історія релігії в Україні: У 10 т. Т. II. Українське православ'я / За ред. проф. П. Яроцького*. – К.: Центр духовної культури, 1997. – 376 с. 66. *Алексієвцев Л.М.* Петро Могила в духовній історії України // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 2 // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Ч.2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 9–14. 67. *Ореховський В.* Петро Могила та реформування православної церкви на українських землях у XVII столітті // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 2. – С. 162–165. 68. *Кочубей Ю.* Життєвий шлях та труд митрополита Петра Могили // Патріархат за єдність Церкви і народу. – Ч. 3 (315). – Видають: Управа Українського Патріархального Світового Об'єднання і Крайова Управа Українського Патріархального Товариства, 1997. – С. 8–11. 69. *Хижняк З.* Великий і мудрий митрополит П. Могила / Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1998. – С. 83–84. 70. *Верещазіна Н.* Древні християнські святині Києва та діяльність Петра Могили по їх відновленню й збереженню / Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1998. – С. 98. 71. *Нічик В.* Мовна концепція Петра Могили / Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1998. – С. 91–94. 72. *Мицик Ю.* З нових документів до історії міжконфесійних відносин у XVII–XVIII ст. / Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – № 1. – С. 134–145. 73. *Саранін О.* Питання християнської етики в “Православному сповіданні віри” П. Могили // Петро Могила: богослов, церковний і культурний діяч. – К.: Дніпро, 1997. – С. 180–182. 74. *Великий В.* Важливий проект Петра Могили від 1645 р. / Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1998. – С. 95–96. 75. *Великий А.* Анонімний проект Петра Могили про з'єднання Української Церкви 1645 року // Записки ЧСБВ. – Серія II. – Секція II. – Т. 4. – Ч. 1–4. – Рим, 1963. – С. 242–243. 76. *Назірняк О.* Петро Могила – реформатор Української православної церкви / Шлях перемоги. – К.: ТОВ “Українська Видавнича Спілка”, 2005. – Ч. 51 (2689). – С. 2. 77. *Савків М.* Сторінка нашої історії. Петро Могила: “Любов із ненавистю дружби немає” / Четверта влада. – Тернопіль: “А-прінт”, 2006. – № 51. – С. 7. 78. *Костура Д.* Рубежівський слід Петра Могили / Українське Слово. – К.: Видавничо-видавн. ім. О. Теліги, 2009. – № 15. – С. 16. 79. *Сюндюков І.* Професор Сергій Кримський: Не володіти всім, але бути всім! / День. – К., 2009. – № 124. – С. 4. 80. *Шуляк В.* Православне духовенство і українське козацтво / Персонал плюс. – К., 2009. – № 36–37. – С. 12. 81. *Сусун, Frank E.* “Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Works: Divergent Views on Seventeenth-Century Ukrainian Culture” // HUS. – 1984. – № 1–2. – P. 155–187. 82. *Meyendorff P.* The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look // Saint Vladimir's Theological Quarterly. Vol. 29. – New York, 1985. – № 2. – P. 101–114. 83. *Akta Synodów różnowierzczycy w Polsce / Opracowała Maria Sipayłto*. Т. III. (1571–1632). – Warszawa: PWN, 1983. – 691 s. 84. *Floria B.N.* New Evidence on the 1630 Zaporozhian Cossack Uprising // HUS. – Vol. 16. – 1992. – № 1–2. – P. 167–173. 85. *Gózdź K.* Chrystologia spełnienia osobowego // Historia i Logos. Na 60-lecie Cz. S. Bartnika. – Lublin, 1991. – 208 s. 86. *Winter E.* Bizanz und Rom im Kampf um die Ukraine (955–1939). – Leipzig, 1942. 87. *Popivchak R.* Peter Mohila, Metropolitan of Kiev (1633–1647): Translation and evaluation of his “Orthodox Confession of Faith” (1640). – Washington, 1975. 88. *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1970. – 173 с. 89. *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. – К.: Вид-во при Київ. держ. ун-ті видавничого об'єднання “Вища школа”, 1981. – 236 с. 90. *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. – К.: Вища школа, 1998. – 266 с. 91. *Хижняк З. І., Маньківський В. К.* Історія Києво-Могилянської академії. – К.: Вид. дім “KM Академія”, 2003. – 184 с. 92. *Хижняк З. І.* З історії Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст. – К.: Вид. дім “Кієво-Могилянська акад.”, 2005. – 64 с. 93. *Басенко К.* Початок: Історичний роман. – К.: “Радянський письменник”, 1972. – 552 с. 94. *Книш Г. А.* Обітниця: Роман-хроніка / Худож. С. І. Безніско. – Львів: Каменяр, 1989.

– 394 с. 95. *Зубко В.* Неопалима купина українства // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1992. – №11. – С. 49–50. 96. *Іванюк А.С.* Дорога у царину мудрості // Наука і суспільство. – 1992. – №1. – С. 29–30. 97. *Іщенко Н.* Повернення Києво-Могилянської Академії: чому українці були найписьменнішою нацією // Україна молода. – 1992. – 12 червня. – С. 2. 98. *Розозинський В.* Що мали знати спудеї. З історії навчання у Києво-Могилянській академії // Відродження. – 1993. – № 3. – С. 15–16. 99. *Брюховецький В.* Відродження // Київська старовина. – 1993. – №1. – С. 2–5. 100. *Микитась В.* У найми до сусідів // Слово і час. – 1994. – № 6. – С. 27–35. 101. *Білодід О.* Загадка Петра Могили // Київська старовина. – 1993. – Ч. 3. – С. 56–69. 102. *Грабар С.* Славних справ митрополит // Вечірній Київ. – 1995. – 18 січ. 103. *Фурман Р.* Петро Могила і ідейні витoki теми Акафісту Богородиці в Софії Київській // Петро Могила і сучасність (Зб. Тез до 400-річчя від дня народження). – К., 1996. – С. 44–45. 104. *Самбор Б.І.* 1 січня (14 січня) Святителя Петра Могили, митрополита Київського і Галицького та всієї Русі // Святі землі української. – К.: Видавничтво “Архангелський глас”, 2009. – 688 с. 105. *Святий Петро Могила / Составитель – Ирина Алатарцева.* – К.: “Свято-Покровская Голосеевская пустынь”, 2001. – 120 с. 106. *Житие Святителя Петра (Могилы) / Составитель – игумена Татяна (Алатарцева).* – К.: Мужской монастырь “Свято-Покровская Голосеевская пустынь”, 2008. – 160 с. 107. *Софроній, Єпископ Черкаський і Канівський.* Митрополит Київський Петро Могила // Православний вісник. – К.: Вид. Української Православної Церкви, 1996. – № 2. – С. 10–17. 108. *Скар О.* Митрополит Київський Петро Могила і його провідницька діяльність // Православний вісник. – К.: Вид. Української Православної Церкви, 1996. – №5. – С. 75–82. 109. *Протоієрей Валентин Асмус.* К оценке богословия святителя Петра Могилы, митрополита Киевского // Православний вісник. – К.: Вид. відділ Української Православної церкви, 2007. – №1. – С. 60–78. 110. *Фролов К.* Борьба за Православие в Западной Руси в XVI–XIX веках // Мир Божий. – М.: Общество Ревнителей Православной Культуры Благотворительный фонд “Церковь и культура”, 2002. – №1 (8). – С. 22–29. 111. *Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті.* Матеріали Других “Берестейських читань” Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1–6 лютого 1995 р. / Редактор Борис Гудзяк, співредактор Олег Турій. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1996. – 198 с. 112. *Берестейська унія і українська культура XVII століття.* Матеріали Третіх “Берестейських читань” Львів, Київ, Харків, 20–23 червня 1995 р. / Редактор Борис Гудзяк, співредактор Олег Турій. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1996. – 186 с. 113. *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті.* Матеріали Четвертих “Берестейських читань” Львів, Луцьк, Київ, 2–6 жовтня 1995 р. / Редактор Борис Будзяк, співредактор Олег Турій. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1997. – 156 с. 114. *Іванків Є.* Український Християнський Схід. – Чикаго, 1992. – 246 с. 115. *Шкраб'юк П.* Монаший Чин Отців Василіян у національному житті України. – Львів: ВВП “Місіонер”, 2005. – 439 с. 116. *Соловій М.* Петро Могила і питання Унії. До 400-річчя з часу народження // Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1996. – С. 61–66. 117. *Лужницький Г.* Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. – Львів: Свічадо, 2008. – 640 с. 118. *Сумтнер, Ернст Кристоф.* Церковні розколи і єдність Церкви / Пер. з нім. та наук. ред. Олега Турія. – Львів: Вид-во “Місіонер”, 2007. – 152 с. 119. *Гриневич, Вацлав.* Минуле залишити Богові. Унія та уніатизм в екуменічній перспективі / Пер. з польськ. О. Дудич. – Львів: Свічадо, 1998. – 168 с. 120. *Канцлер, Міхаель.* Літургія Церкви / Пер. з нім. монахині Софії. – Львів: Свічадо, 2001. – 616 с. 121. *Стратій Я.М.* Філософія в Києво-Могилянській академії // Київ в історії філософії України / В.С. Горський, Я.М. Стратій, А.Г. Тихолаз, М.Л. Ткачук. – К.: Вид. дім “KM Academia”; ТОВ Університетське видавництво “Пульсари”, 2000. – С. 73–84. 122. *Сеник С.* Українська Церква в XVII столітті. Часи митрополита Петра Могили // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Ч. 1. – Львів, 1993. – С. 25–43. 123. *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України (XVII–XVIII ст.). – Тернопіль: Лілея, 1997. – 160 с. 124. *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія в духовній історії України // Науково-творчий альманах Тернопільського державного педагогічного інституту. Вип. 1. – Тернопіль, 1995. – С. 5. 125. *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.ст.) – Тернопіль: Збруч, 1999. – 263 с. 126. *Борисова О.В.* Ідея київського патріархату за часів митрополита Петра Могили // Патріархат за єдність Церкви і народу. – Ч. 1 (336). – Видають: Управа Українського Патріархального Світового Об'єднання і Крайова Управа Українського Патріархального Товариства, 1999. – С. 14–16. 127. *Грай Г.С.* Один Божий народ на Київських горах: Сторінки історії святої віри. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. – С. 86–93. 128. *Нічик В.* Петро Могила в духовній історії України. – К.: Знання, 1997. – 350 с. 129. *Погорецький В.* Українська духовна культура і Петро Могила. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 160 с. 130. *Погорецький В.* Роль митрополита Петра Могили у розвитку української духовної культури // Україна-Європа-Світ. – Вип.2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 197–205. 131. *Погорецький В.* Концептуальна і світоглядна боротьба Київських митрополитів Петра Могили та Ісаї Копинського в контексті відродження української державності // Україна-Європа-Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 159–165. 132. *Погорецький В.* Історія української недолі в контексті філософії Пресвятої Євхаристії // Золота Пектораль. Літературно-мистецький та громадсько-публіцистичний журнал Південно-Західного Поділля і Тернопільської області організації Національної спілки письменників України (НСПУ). – Чортків, 2009. – 3–4 (8-9). – С. 151–157. 133. *Акты, относящиеся к истории ЮЗР.* – Т III, IV. – СПб., 1861. 134. *Акты Московского государства.* – Т. I. – СПб., 1890. 135. *Памятники, издаваемые Временною комиссией для разбора древних актов.* – Т. I, II. – К., 1897, 1898. 136. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов.* – Ч. I–III. – К., 1859–1914. 137. *Максимович М.* Вибрані твори / Упор. і вст. ст. В. Короткого. – К.: Либідь, 2004. – 360 с. 138. *Аркас М.М.* Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В.Г. Сарбея. – Факс. вид. – К.: Вища шк., 1990. – 456 с. 139. *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с. 140. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянute і виправлене. – К.: Критика, 2008. – 472 с. 141. *Слабоштинський М.Ф.* З голосу нашої Клію: (Події і люди української історії). – К.: Фірма “Довіра”, 1993. – 255 с. 142. *Журавльов Д.В.* Україна та Росія: як брати горщики побили [Текст]. – Харків: Книжковий клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2009. – 352 с. 143. *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Миська влада і самоврядування. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 360 с.